

**Мовний пуризм і ставлення до нього
в українському мовознавстві 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.**

Наталія Карікова

м. Харків

У статті розглядається трактування мовного пуризму українськими мовознавцями 1920-х – поч. 1930-х рр.; досліджуються різні прояви пуризму, що дозволяє почасти визначити сутність цього поняття.

Ключові слова: мовний пуризм, іншомовні слова, «крайні» пуристи, «поміркovanі» пуристи, внормування, літературна мова.

The paper focuses on the treatment of purism in language by the Ukrainian linguists of the 1920s and early 1930s; a study of various manifestations of purism makes it possible to partly define the essence of this notion.

Keywords: linguistic purism, loanwords, “extreme” purists, “moderate” purists, standardization, standard language.

У номерах нью-йоркської газети «Свобода» за 11 та 12 грудня 1952 р. вийшла стаття Ю. Шевельова «Минуле, що лишається живим», де автор висловив думку (яку потім неодноразово повторював) про те, що подальший розвиток української лінгвістичної науки неможливий без засвоєння тих думок, ідей, гіпотез, припущень і т. ін., що були висловлені мовознавцями 20-х рр. ХХ ст. [21; 3]. Часто буває так, що розв’язати те чи те суперечливе наукове питання допомагає звернення до історії, адже набутий попередніми поколіннями досвід і знання надовго зберігають свою цінність.

До таких спірних питань сучасного українського мовознавства належить ставлення до мовного пуризму. Традиційне його розуміння інколи контрастує з поясненнями, що їх подають деякі мовознавці поч. ХХІ ст. Скажімо, в сучасній енциклопедичній статті *мовний пуризм* визначається як «крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм,

оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо)» [4; 541], де перші два слова дефініції [«крайній вияв»] спрямовують думку читача / слухача на усвідомлення зазначеного поняття як чогось мало не шкідливого. У негативному світлі поставав мовний пуризм і в А. Коваль: «... не відмовляючись від боротьби з засміченням мови, ми повинні свідомо ставитись і до небезпеки «пуризму» – невмотивованої причепливості до окремих мовних явищ» [7; 21]. Проте розвідки деяких українських мовознавців поч. ХХІ ст. (П. Селігей, Р. Яковець) засвідчують дещо інакше розуміння поняття мовного пуризму. Приміром, П. Селігей, розпочавши спеціальну студію, присвячену розглядові цієї проблеми, словами про те, що «ми тривалий час задовольнялися однобічно-негативними оцінками», внаслідок чого «поняття пуризму перетворилося в жупел, що закріпленою стереотипом угніздився у свідомості як лінгвістичної спільноти, так і широкого загалу», доводить, що український мовний пуризм слід вважати «закономірним» явищем, прогресивність та позитивність якого стає очевидна, якщо зробити об'єктивний аналіз тих історичних подій, що відбувалися на Україні у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. [12; 49]. Заслуговує на увагу теза дослідника про те, що це явище [мовний пуризм] мало досліджене в українській лінгвістиці, у чому можна переконатися, проаналізувавши спеціальну наукову літературу, присвячену цьому питанню: «Українське мовознавство ніколи не приділяло уваги пуризмові та його ролі в розвитку лексики», – і далі: «Спеціальних досліджень на цю тему – обмаль»¹ [12; 49].

На нейтральній позиції в оцінці мовного пуризму стоїть Р. Яковець, на чю думку пуризм – це «специфічна форма ставлення особи та етносу до

¹ Зауважмо, що 1974 р. у США вийшла друком ґрунтовна праця П. Векслера «Пуризм і мова», де український пуризм розглянуто в діахронічному аспекті (1840-1967 рр.) на широкому фактичному матеріалі [див.: 28]. У монографії Дж. Томаса «Мовний пуризм», на нашу думку, заслуговує на увагу класифікація пуристичних течій (або типів) [див.: 27]. Зауваживши, що різні прояви пуризму можливі в будь-яку епоху в будь-якому суспільстві, проте їх набір і конфігурація є специфічними для кожного народу в певний момент його історії, Дж. Томас виокремлює такі типи мовного пуризму: 1) елітарний; 2) етнографічний; 3) архаїчний; 4) реформаторський; 5) ксенофобний [27; 76-81].

мовних норм», що «більш або менш активно виявляється на всіх етапах розвитку мови і посилюється в критичні, визначальні для нації періоди історії» [26; 525].

Нам уявляється доречним спробувати з'ясувати постання й розвиток українського мовного пуризму, що дозволить хоча б частини розв'язати питання про його сутність (а відтак і підтвердити або спростувати думку про його позитивну чи прогресивну роль).

Піонерами українського пуризму, як зазначив Р. Смаль-Стоцький, були мовознавці кінця першої половини та другої половини ХІХ ст. М. Максимович, М. Левченко, І. Верхратський, О. Партицький та ін. [14; 76]. Для східної частини України питання мовного пуризму набуло особливої ваги й актуальності в 20-ті рр. минулого століття (за доби т. зв. «українізації», що фактично розпочалася 1925 р.). Це засвідчує хоч би така цитата з розвідки О. Парадиського «Новим шляхом» (1927 р.): «... проблема мовного пуризму, що навколо неї сьогодні й на Україні точиться чимало дискусій, одразу ж знаходить певне місце в новому педагогічному журналі» [11; 78]. Український пуризм активізувався ще в добу «піднесення націоналізму», розбудови Української Держави, коли нарешті з'явилася можливість для відродження та розвитку її багатовікової культури, традицій, мови та ін.

Заслуговує на увагу визначення мовного пуризму, зафіксоване в «Словникові чужомовних слів, що увійшли в мову українську» (1924 р.): «Пуризм (лат.) – уникання чужомовних слів та виразів; // ретельна послідовність в виконанні яких-небудь правил» [6; 156].

Діяльність покоління 20-х рр. була спрямована насамперед на те, щоб «очистити українську мову від надмірного взорування на російську» [24; 110]. У тодішньому мовознавстві Ю. Шевельов виокремив дві течії: «крайніх» і «поміркованих» пуристів (або дві школи: «київську» та «харківську» відповідно). До першої групи дослідник зарахував А. Кримського, Є. Тимченка, О. Курило (у ранніх працях), М. Гладкого,

С. Смеречинського, В. Сімовича, І. Огієнка; до другої групи належали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило (у пізніших роботах), В. Ганцов, А. Ніковський (щоправда, останні два, за словами Ю. Шевельова, тільки «близько до них [поміrkованих пуристів] стояли» [24; 110]). Різницю між крайніми та поміrkованими пуристами Ю. Шевельов убачав у неоднакових підходах до внормування української літературної мови. Хоча мовознавці 20-х рр. були одностайні в тому, що «треба використовувати внутрішні мовні ресурси, а передусім ресурси незіпсованої народної мови», та, як писав Шевельов, «про те, як далеко слід іти в цьому напрямі, думки розбігалися» [24; 110]. Якщо поміrkовані пуристи вважали, що «досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули», то представники крайніх пуристів пропонували «на додаток *замінити* елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питоменно національні» [24; 110].

Вплив крайніх пуристів можна простежити майже на всіх структурних рівнях мовної системи. У морфології це, приміром, виявилось в намаганні деяких науковців (І. Огієнко) зберегти форми двоїни (*дві руки, дві нози, три відри*); на словотвірному – у спробах (О. Курило в ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський) протистояти надмірному функціонуванню в тогочасній літературній мові віддієслівних іменників на *-ння* і под. (*дослідження (мети), організування, поширювання (мети), улаштування, відбування, досягнення, вивчання, розбірання* та ін.), а також у запереченні активних дієприкметників на *-чий, -ший, як-от: «далекосягаюча (спеціалізація)», «всеохоплююче (узагальнення)»* і т. ін.). Та особливо яскраво він позначився на лексичному рівні при розбудові української термінологічної системи, яка під ту пору тільки-но починала формуватися. Крайні пуристи пропонували замінити *екватор* на *рівник*, *паралельний* на *рівнобіжний*, *конус* на *стіжок*, *сектор* на *витинок*, *штепсель* на *притичку*, *зміст* на *де що є*, *курсив* на *письмівку*²

² Приклади взято з праці Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус» [24; 111].

і т. ін. Заслугове на увагу аргументація представників крайніх пуристів (цілком логічна й послідовна) щодо саме такого підходу. Приміром, О. Курило, редагуючи «Словник хемічної термінології» (1923 р.), в передмові писала: потрібно, «щоб термін давав учневі що-найближче розуміння того, що він означає» [8; V]. У передньому слові Ф. Калиновича до «Словника математичної термінології» (1923), редактором якого так само була О. Курило, зазначено: «Редагуючи словника, Секція мала на увазі, що головне його завдання – служити для потреб школи, а через те треба було, як мога, вводити терміни легко зрозумілі школярам» [5; VI]. Очевидно, виходячи саме з цих міркувань, О. Курило подала в «Російсько-українському словничку медичної термінології» (1918-1919 рр.) низку питомих слів – відповідників російських термінів, наприклад: *артерия* (рос.) – *б'ючиця*, *б'ючка* (укр.); *bronхи* (рос.) – *дишка* (укр.); *радужная оболочка* (рос.) – *веселкова оболонка* (укр.); *резцы* (рос.) – *сміхунці* (укр.) і т. ін.³ [приклади взято з книжки Л. Струганець: 15; 67].

Пуризм (крайній його вияв) зачепив і синтаксичний рівень тогочасної мовної системи, що засвідчує, приміром, така теза з розвідки О. Синявського «Грамматика» при навчанні української мови» (1928 р.): «Можна сказати, що в нас тепер якась пошесть на синтаксичне удосконалення мови, і, здається, тільки ледачий не прописує українській мові якихось синтаксичних «правил». І далі: «І не знаєш нарешті, що більше шкодить: чи надмірний пуризм (власне псевдопуризм), з його обскубанням мови, чи безпардонна синтаксична неохайність, що захаращує нашу мову чужомовним непотребом?» [13; 86]. Наприклад, крайні пуристи (Є. Тимченко, О. Курило в ранніх працях, С. Смеречинський, М. Гладкий) заперечували нормативність вживання орудного відмінка на позначення дієвої особи в реченнях із пасивними дієприкметниками на *-ний*, *-тий*, пропонуючи замість них

³ У 20-ті – 30-ті рр.. ХХ ст. виникла велика кількість питомих українських термінів – відповідників іншомовних слів, що переконливо засвідчує, наприклад, «Реєстр репресованих слів» кількістю майже вісім сотень, вміщений у книжці «Українська мова ХХ ст.: історія лінгвоциду» за редакцією Л. Масенко [19; 354-399].

використовувати прийменникові конструкції з родовим відмінком на кшталт: *Твоя корова зіпсована від їдної чарівниці; Від людей ти мені надана* [приклади взято з розвідки Тимченка: 18; 222]. Деякі крайні пуристи (В. Сімович, О. Курило в ранніх працях, С. Смеречинський) заперечували вживання допоміжних дієслів *було/ буде* в реченнях із незмінними дієслівними формами на *-но, -то*, додаючи, що допоміжне дієслово *було* може вживатися тільки на позначення давноминулого, а не минулого часу.

Один із чільних представників українського мовознавства 20-х рр., М. Сулима, критично ставився до надмірних проявів пуризму, проте намагання пуристів зберегти найістотніше, найхарактеристичніше, тобто все те, що «вирізняє» мову українську серед інших слов'янських мов, на його думку, заслуговувало на увагу. У 1927 р. М. Сулима писав, що «до нього [мовного пуризму] дехто ставиться з презирливою опаскою», проте за умови розуміння пуризму в тому значенні, в якому його трактує російський мовознавець Г. Винокур («... пуризм, як ідея, як принцип, – зовсім не поганий» і «... можливий такий пуризм, що після радикального очищення його від усього стороннього й побудування його іманентно, виключно на основі вдумливого, суворого, наукового знання мови, він дасть нам міцну базу для підняття загальної нашої лінгвістичної культури (...)). Пуризм як культура мови – про це дійсно слід подумати» [1; 109]), це явище виявляється більшою мірою позитивним, аніж навпаки [16; 33]. М. Сулима зазначав, що він повністю «солідарний» із винокурівськими поглядами на пуризм: «Те, що сказав Г. Винокур на адресу російської мови, поготів і стократно можна сказати й на адресу української інтелігентської мови» [16; 33].

Ю. Шевельов високо оцінив працю «київської» школи: «Праця етнографічної школи була дуже корисна, поскільки вона виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту» [22; 6]. Та при тому він одразу застеріг проти надмірних пуристичних проявів: «Праця ця ставала до певної міри небезпечною, коли те, що здавалося національно питомим, безоглядно

накидалося літературній мові, не звертаючи багато уваги на те, наскільки воно було ще живе і наскільки воно забезпечувало різноманітність жанрів і стилів модерної літературної мови» [22; 6]. Визначаючи пуризм як боротьбу за чистоту мови, Шевельов уважав, що «здоровий, нормальний пуризм конче потрібний для ... життя, існування і розвитку мови», тоді як «загострений, перебільшений пуризм ... може тільки шкодити розвиткові мови» [23; 2].

Чеські мовознавці 20-х – поч. 30-х рр. – члени знаного Празького лінгвістичного гуртка (Б. Гавранек, В. Матезіус, Й. Вахек, А. Єдлиčka, Я. Мукаржовський та ін.), вважали, що «будь-який перебільшений пуризм шкодить істинній культурі літературної мови, незалежно від того, який це пуризм: з логічними, історичними чи народницькими тенденціями»⁴ [17; 40]. Б. Гавранек 1932 р. писав, що до негативних проявів пуризму можна зарахувати намагання деяких мовознавців стабілізувати літературну мову (або намагання «досягти повної єдності») шляхом усунення «всіх коливань і всіх дублетів, всіх граматичних і лексичних синонімів» [2; 346]. Чеський мовознавець застерігав, що «в зв'язку з цим мова може позбутися всіх засобів своїх функціональних і стилістичних відмінностей, що потрібні для функціональної диференціації і стилістичної дисиміляції» [2; 346].

1929 рік став для української науки загалом і українського мовознавства зокрема порою «великого перелому», коли «проведені під тиском партійних органів вибори до Академії наук створили прецедент політичного втручання влади в діяльність наукової спільноти, що мав згубний вплив на долю української науки в 30-ті роки» [25; 3]. Від 1930 р. процес українізації припиняється, усе національне починають кваліфікувати «як націоналістичне, а націоналістичне – як антирадянське» [26; 523]. Плідна праця таких авторитетних мовознавців, як А. Кримський, Є. Тимченко,

⁴ Лінгвістичне поняття «пуризм» тісно пов'язане з поняттям «культура мови», бо при внормуванні літературної мови, як правило, йдеться про відповідність того чи того мовного явища системі мови, а тому перевага зазвичай надається питомому слову або синтаксичній конструкції, що відповідають, а не суперечать «духові мови». Як відомо, розробниками теоретичних засад спеціальної дисципліни під назвою «Культура мови» вважають саме членів Празького лінгвістичного гуртка [див.: 10].

О. Синявський, О. Курило, С. Смеречинський, М. Сулима, М. Гладкий та ін., була названа «шкідницькою й націоналістичною», «спрямованою на відрив української мови від російської» [20; 42-43], а прояви будь-якого пуризму було засуджено й потрактовано як «український буржуазний націоналізм у мові» [3; 2417]. У 1932 р. з-під пера О. Матвієнка вийшла книжка «Стилістичні паралелі (проти пуризму)», яка починається словами: «Пуризм, поперше, є одворотне ставлення консервативних елементів суспільства до новин літературної мови (новини – вияв розвитку молодшої кляси) і, подруге, пуризм є намагання закріпити в літературній мові нації мову кляс, що раніш панували» [9; 3]. Назвав автор і прізвища українських пуристів (О. Курило, М. Сулима, М. Гладкий, М. Осипів, С. Смеречинський та ін.), додавши притому, що «передовий загін їх члени контрреволюційної організації СВУ» [9; 3].

Важко уявити собі мову, існування і розвиток якої відбувався би без іншомовних запозичень (як зазначав Ю. Шевельов, таке «позичення» є цілком природним явищем [23; 3]), проте загрозового характеру це набуває тільки тоді, коли гасла про плекання та захист рідної мови залишаються лише гаслами без конкретної практичної діяльності (маємо на увазі підтримку державних установ, проведення відповідної мовної політики на рівні держави і т. ін.). Українська мова, як і всяка інша мова, здавна позичала слова, а іноді навіть і цілі синтаксичні конструкції з інших мов (приміром, упродовж XVI-XVIII ст., за словами Шевельова, вона «була широко відкрита для позичень з польської мови»), проте значної шкоди від того вона не зазнала, завдяки тій «великій праці над упорядкуванням української літературної мови, над забезпеченням її чистоти», що її було пророблено в кін. XIX – на поч. XX ст. [23; 3].

Підсумовуючи викладене вище, робимо висновок: явище мовного пуризму (крайній вияв якого може носити негативний характер) може усвідомлюватися як засвідчення певного якісно нового етапу розвитку не тільки літературної мови (адже тільки розвинена мовна система здатна,

використовуючи переважно свої внутрішні ресурси, утворювати неологізми, розбудовувати власну терміносистему і т. ін.), а й – і це найголовніше! – самої нації, яка через самоусвідомлення своєї повновартісності приходить до розуміння того, що плекання й захист рідної мови від іншомовного втручання, розширення її функціональних можливостей – це гарантія збереження й еволюції цієї нації в майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Винокур Г. О. Культура языка / Г. О. Винокур. – Изд. 3-е, доп. – М.: Комкнига, 2006. – 352 с.
2. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок. – М.: Изд-во «Прогресс», 1967. – С. 338–377.
3. Горбач О. Пуризм / Енциклопедія українознавства. Словникова частина. У 10-ти томах. Т. 7 / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1973. – С. 2405–2800. С. 2417.
4. Єрмоленко С. Я. Пуризм / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2004. – С. 541.
5. Калинович Ф. Словник математичної термінології (проект) / Ф. Калинович. – К.: ДВУ, 1925. – 240 с.
6. Кіяниця П., Лебединський В., Могилянський М. та ін. Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську / П. Кіяниця та ін. – К.: Вид. тов-во «Час», 1924. – 214 с.
7. Коваль А. П. Культура української мови / А. П. Коваль. – 2-ге видання. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1966. – 192 с.
8. Курило О. Словник хемичної термінології (проект) / О. Курило. – К.: ДВУ, 1923.
9. Матвієнко О. Стилiстичнi паралелi (проти пуризму) / О. Матвієнко. – Харків: Вид-во «Радянська школа», 1932. – 132 с.
10. Мацюк Г. Мовознавчі ідеї чеських учених і теоретичне пізнання української літературної мови / Г. Мацюк // Проблеми слов'язознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 70–76.
11. Парадиський О. Новим шляхом / О. Парадиський // Радянська освіта. – 1927. – № 12. – С. 78.
12. Селігей П. О. Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 49–66.
13. Синявський О. «Грамматика» при навчанні української мови / О. Синявський // Збірник Центральних Курсів Українознавства. – Зб. I. – Х., 1928. – С. 79–88.
14. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні / Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: б. в., 1936.
15. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. / Л. Струганець. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
16. Сулима М. З приводу наших мовних злиднів / М. Сулима // Радянська освіта. – Х.: ДВУ, 1927. – № 2. – С. 25–33.

17. Тезисы Пражского лингвистического кружка / Коллект. автор. // Пражский лингвистический кружок. Сборник статей. Составление, редакция и предисловие Н. А. Кондрашова. – М.: Изд-во «Прогресс», 1967. – 559 с.
18. Тимченко Е. Функции генетива в южно-русской языковой области / Е. К. Тимченко. – Варшава, 1913.
19. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 399 с.
20. Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті / А. Хвиля // Більшовик України. – 1933. – № 7–8. – С. 42–56.
21. Шевельов Ю. Минуле, що лишається живим (Про діяльність київських мовознавців 20-тих років) / Ю. Шевельов // Свобода. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 330–331. – С. 3.
22. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українському мовознавстві / Ю. Шевельов // Слово. – Київ, 1993. – Ч. 6. – С. 6–7.
23. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові / Ю. Шевельов // Українські Вісті. – Авґсбург, 1966. – Ч. 23/1711/. – С. 2–3.
24. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 - 1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці: «Рута». – 1998. – 208 с.
25. Шевченко Л. Л. Так це починалося ... (Розвиток мовознавства в 20-ті роки) / Л. Л. Шевченко // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 3–8.
26. Яковець Р. Український мовний пуризм на європейському тлі / Р. Яковець // Вісник Львівського університету. – 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 521–526.
27. Thomas G. Linguistic purism / G. Thomas. – London; New York: Longman, 1991. – 250 p.
28. Wexler P. Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967) / P. Wexler. – Bloomington: Indiana University, 1974. – 446 p.

Natalia KARIKOVA. Linguistic purism and its appraisal in the Ukrainian linguistics of the 1920s and early 1930s.